

Assignatura	28926 Història de l'Art Antic				
Professor	Solanilla Demestre, Victòria / Koppel Guggenheim, Eva (Grup 1) Villalonga Gordaliza, Anabel / Koppel Guggenheim, Eva (Grup 2)				
Cicle: Primer	Curs: Primer	Quadrimestre	Anual	Crèdits: 12	
Horari	Grup 1 - Teoria: Dimarts i Dijous 10:00 a 11:30		Grups: 1 i 2	Tipus: Troncal	
	Tutoria Integrada: Dijous 13:00 a 14:00				
	Grup 2 - Teoria: Dimarts i Dijous 11:30 a 13:00				
	Tutoria Integrada: Dimarts 13:00 a 14:00				

Primer Semestre - Professora Eva Koppel

CONTINGUTS

Aquest programa correspon a la matèria que conforma una de les dues grans parts en les que es divideix l'assignatura d'Art Antic i Art del Pròxim Orient. Aquesta part es dedicarà a l'estudi de l'Art Clàssic, és a dir, de les manifestacions artístiques de les civilitzacions grega, etrusca i romana des dels inicis de l'Edat de Bronze fins al període tardo antic.

OBJECTIUS

Proporcionar els coneixements essencials sobre l'Art Clàssic.

TEMARI

A Geografia de Grècia

B Art Prehel·lènic

B 1 Les Illes Cíclades. Escultura de màrbre: els "Idols Ciclàdics".

B 2 Creta i la civilització minoica. Períodes. Societat, religió i economia. Les construccions palauenques. La pintura com a decoració arquitectònica. Sarcòfags pintats. Estatuària de petit format de bronze, terracota, ivori i ceràmica vidriada. Vasos de pedra. Orfebreria. Ceràmica: tipologia.

B 3 La civilització micènica. Períodes. Societat, religió i economia. Les grans fortificacions i els palaus. Les tombes. Escultura arquitectònica monumental. Pintura parietal. Estatuària de petit format de terracota i vori. Metalúrgia i orfebreria. Ceràmica.

C Art Grec

C 1 Història, civilització i religió. Períodes, cronologia.

C 2 "L'Epoca Obscura". Del període submicènic al geomètric.

C 3 Epoca Geomètrica: fases. Tipus de construccions. Estatuària de terracota, bronze i vori de petit format. Treball del metall. Ceràmica: les formes; decoració geomètrica i figurada; funció.

C 4 Període Orientalitzant. Contactes amb el Pròxim Orient i expansió mediterrània. Metalúrgia ornamental. Ivoris. La ceràmica coríntia.

C 5 Epoca Arcaica. Ciutats i santuaris. Els ordres arquitectònics. Gènesi del temple grec. Característiques específiques dels temples en els diversos àmbits geogràfics. Altres edificis. Evolució temàtica, formal i estilística de la decoració arquitectònica. Escultura exempta monumental: els seus orígens; materials i tècnica; els tipus i la seva evolució. Relleus. Ceràmica: tècniques de producció; les

formes; temàtica de la decoració pintada. Ceràmica àtica: els vasos de figures negres; inicis i desenvolupament de la ceràmica de figures roges.

C 6 Epoca Clàssica. Característiques generals de les diverses manifestacions artístiques.

C 6.1 El Període Sever. El temple de Zeus a Olympia i la seva decoració escultòrica. Plàstica exempta: obres més importants.

C 6.2 La segona meitat del segle Vè. Arquitectura i escultura arquitectònica. Escultura exempta: predomini del bronze; els grans mestres i les seves obres més importants. Relleus. Pintura mural i ceràmica pintada.

C 6.3 El segle IV. Canvis polítics, socials i ideològics. Arquitectura: evolució i enriquiment de la tipologia. Escultura exempta: noves tendències temàtiques, formals i estilístiques. Importància de la retratística. Ceràmica: decadència de la producció àtica i desplaçament al sud d'Itàlia.

C 7 Epoca Hel·lenística. Expansió de la cultura grega. Unitat i pluralitat de l'art. Planificació de ciutats i conjunts religiosos. Arquitectura: innovacions en els materials i tècniques de construcció. Escultura: continuïtat i evolució dels models de finals de l'època clàssica; creació de nous tipus. Apogeu de la retratística reial i privada. Els sarcòfags. Pintura.

D Art Etrusc

D 1 El substrat itàlic. Les cultures de Terramaras i Vilanova.

D 2 Els etruscs. Origen de llur civilització. Marc geogràfic, història, organització social, religió, llengua i economia.

D 3 Característiques generals de l'art etrusc. Fase orientaltzant i influència grega. Planificació de les ciutats. Construccions religioses. Tipologia dels sepulcres i la seva evolució. Decoració arquitectònica de terracota. Escultura exempta: predomini de la coroplàstia. Sarcòfags i urnes cineràries. Pintura funerària. Aixovars funeraris. Ceràmica: importació i producció local.

E Art Romà

E 1 Els orígens de Roma. Història, civilització, religió i economia.

E 2 Característiques generals de l'art romà. Substrat itàlic i aportació de l'art grec.

E 2.1 Topografia i urbanística: organització del territori; la ciutat i els elements que la constitueixen: construccions defensives, edificis religiosos i públics civils, edificis dedicats a l'oci, monuments honorífics, construccions domèstiques, monuments funeraris, construccions funcionals.

E 2.2 Arquitectura: materials i tècniques de construcció; origen i evolució dels diferents tipus d'edificis.

E 2.3 Escultura: materials, tècnica i gèneres. Retrat: tipologia i evolució. Plàstica ideal: original grec i còpia romana. Relleu "històric" descriptiu i al·legòric: origen i evolució. Relleu votiu, decoratiu i funerari. Sarcòfags: primers exemplars; difusió a partir de l'època d'Adrià; tipologia; temàtica.

E 2.4 Ornamentació arquitectònica. Pintura: materials, tècniques i temàtica; origen i difusió dels anomenats quatre estils pompeians. Estuc. Mosaic: materials, tècniques, colorit, tipus de decoració.

E 2.5 Ceràmica: materials, tècnica i tipologia.

E 2.6 Torèutica, terracota, glíptica, orfebreria i vidre.

E 3 Períodes i evolució. Característiques específiques de les diverses manifestacions artístiques des de l'Epoca Republicana fins al període posterior a Constantí. Monuments més importants.

AVALUACIÓ DEL CURS

Examen final. Es tindrà en compte el rendiment i aprofitament de les tutories integrades en la nota d'avaluació de l'assignatura.

I. TUTORIES INTEGRADES

Estaran adreçades a reforçar els continguts teòrics, per tal de facilitar el seu aprenentatge i avaluació final. Sessions de reconeixement d'imatges, situacions cronològiques i elaboració de materials bàsics d'estudi.

BIBLIOGRAFIA

A Conceptes Generals

- BIANCHI BANDINELLI, R., Introducción a la arqueología clásica como historia del arte antiguo (Madrid 1982).
- FATÀS, G.- BORRÁS, G.M., Diccionario de términos de arte y elementos de arqueología y numismática (Barcelona 2ª ed. Ampliada y revisada 1990, reimpresión 1995)
- FERNANDEZ ARENAS, J., Teoría y metodología de la historia del arte (2ª ed. 1984).
- GRUMMOND, N.T. DE (ed.), Dictionary for the history of classical archaeology (Londres 1988).
- LAFUENTE FERRARI, E., La fundamentación y los problemas de la historia del arte (Madrid 1951 reedición 1985).
- OCAMPO, E., Diccionario de términos artísticos y arqueológicos (Barcelona 1992).
- PAUSANIAS, Descripción de Grecia. Introducción, traducción y notas de M. C. Herrero Ingelmo (Madrid 1994).
- PITARCH, J.A. et al. (ed.), Arte Antiguo. Proximo Oriente, Grecia y Roma. Fuentes y documentos para la Historia del Arte (Barcelona 1982).
- POLLIT, J.J., The Art of Greece, 1400-31 B.C. (Nueva Jersey 1965).
- POLLIT, J.J., The Art of Rome 753 B.C. - A.D. 337 (Cambridge 1966 reimpresión 1983).
- TORREGO, M.E. (ed.), Plinio el Viejo. Textos de historia del arte (Madrid 1988).
- VITRUVIO, Los diez libros de arquitectura. Traducción de A. Blázquez (Barcelona 1970).

B Art Prehel·lènica

- AAVV, El mundo micénico. Cinco siglos de la primera civilización europea 1600-1100 a.C. (Madrid 1991).
- AAVV, Cycladic Culture. Naxos in the 3rd millenium BC (Atenas 1990).
- BETANCOURT, P.P., The history of Minoan pottery (Princeton 1985).
- CASTLEDEN, R., Minoans: life in broze age Crete (Londres 1990).
- CHADWICK, J., El mundo micénico (2ª ed. Madrid 1980).
- DEMARGNE, P., El nacimiento del arte griego. El Universo de las Formas (Madrid 1964)).
- DOUMAS, C., Cycladic art (Washington 1979).
- DRIESSEN, J., The troubled island: Minoan Crete before and after the Santorin eruption (Eupen 1997).
- FAURE, P., La vida cotidiana en la Creta minoica (Barcelona 1984).
- GETZ-GENTLE, P., Personal styles in early Cycladic sculpture (Madison, Wis. 2001).
- GRAHAM, J.W., The palaces of Crete (ed. rev. Princeton 1987).
- HAMILAKIS, Y., Rethinking "Minoan" Archaeology, (Atenas 2002).
- HIGGINS, R., Minoan and Mycenaean art (Londres 1981).
- MARINATOS, S., Creta e Micene (Florencia 1960).

C Art Grec

- ANDREAE, B., Skulptur des Hellenismus (München 2001).
- BARLETTA, B.A., The origins of the Greek Architectural orders (Cambridge 2001).
- BOARDMAN, J., Athenian black figure vases. A handbook (Londres 1974).
- BOARDMAN, J., Athenian red figure vases. The Archaic Period (Londres 1975).
- BOARDMAN, J., Greek sculpture. The Archaic period (Londres 1978).
- BOARDMAN, J., Greek sculpture. The Classical period (Londres 1985).
- BOARDMAN, J., Greek sculpture. The Late Classical period (Londres 1995).
- BOARDMAN, J., El arte griego (Barcelona 1991).
- COLDSTREAM, J.N., Geometric Greece (Londres 1977).
- CHARBONNEAUX, J. - MARTIN, R. - VILLARD, F., Grecia arcaica (620-480 a.c.) (Madrid 1969).
- CHARBONNEAUX, J. - MARTIN, R. - VILLARD, F., Grecia clásica (480-330 a. de J.C.) (Madrid 1970).
- CHARBONNEAUX, J. - MARTIN, R. - VILLARD, F., Grecia helenística (350-50 a.de J.C.) (Madrid 1971).
- ELVIRA BARBA, M.A., El arte griego III (Madrid 1989).
- GINOUVÉS, R. - MARTIN, R., Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine. (Roma y Atenas 1985).
- HAMPE, R. - SIMON, E., The birth of Greek art. From the Mycenaean to the Archaic period (Oxford 1981).
- HELLMANN, M.C., L'architecture grecque 1. Les principes de la construction (Paris 2002).
- LEON ALONSO, P., El arte griego II (Madrid 1989).
- MANZELLI, V., La policromia nella statuaria greca arcaica (Roma 1994).
- MARTIN, R., Architecture et urbanisme (Roma 1987).
- MORENO, P., Pittura greca. Da Polignoto ad Apelle (Milán 1987).
- MORENO, P., Scultura ellenistica (Roma 1994).
- ONIANS, J., Arte y pensamiento en la época helenística: la visión griega del mundo (350 a.C. – 50 a.C.) (Madrid 1996).
- POLLITT, J.J., Arte y experiencia en la Grecia clásica (Bilbao 1984).
- POLLITT, J.J., El arte helenístico (Madrid 1989).
- RICHTER, G.M.A., El arte griego. Una revisión de las artes visuales de la antigua Grecia (Barcelona 1980).
- ROBERTSON, M., El arte griego. Introducción a su historia (Madrid 1985).
- ROLLEY, C., La sculpture grecque 2 vol. (Paris 1994-1999).
- SNODGRASS, A.M., Arqueología de Grecia (Barcelona 1990).
- STEWART, A., Greek sculpture. An exploration (Londres 1990).
- WHITLEY, J., Style and society in dark age Greece (Cambridge 1991).
- WHITLEY, J., The Archaeology of Ancient Greece (Cambridge 2001).

C Art Etrusc

- BIANCHI BANDINELLI, R., L'arte etrusca (Roma 1982).
- BIANCHI BANDINELLI, R. - GIULIANO, A., Los Etruscos y la Italia anterior a Roma. El Universo de Las Formas (Madrid 1974).
- BONFANTE, L. (ed.), Etruscan life and afterlife. A handbook of Etruscan studies (Warminster 1986).
- CRISTOFANI, M., L'arte degli Etruschi (Turín 1978).
- GIULIANO, A., Splendore degli etruschi (Novara 1992).
- PALLOTTINO, M. *et alii*, Rasenna: storia e civiltà degli etruschi (Milán 1986).
- STEINGRÄBER, S., Catalogo ragionato della pittura etrusca (Milán 1984).
- TORELLI, M., L'arte degli Etruschi (Roma-Bari 1985).
- TORELLI, M., Historia de los etruscos (Barcelona 1996).

D Art Romà

- AAVV, La mirada de Roma. Retratos romans dels museus de Mérida, Toulouse y Tarragona (Tarragona 1993).
- ADAM, J.P., La construction romaine (Paris 1984).

- ANDREAE, B., Arte romano. El Arte y las Grandes Civilizaciones (Barcelona 1974, edició francesa corregida i actualitzada Paris 1998).
- BARATTE, F., El arte romano (Barcelona 1985).
- BARATTE, F., Histoire de l'art antique: L'art romain (Paris 1996).
- BARBET, A., La peinture murale romaine: les styles décoratifs pompéiens (Paris 1985).
- BARBET, A. – ALLAG, C., La Pittura romana. Dal 'pictor' al restauratore (Roma 2000).
- BIANCHI BANDINELLI, R., Roma, centro del poder. Universo de las Formas (Madrid 1976).
- BIANCHI BANDINELLI, R., Roma, el fin del arte antiguo. Universo de las Formas (Madrid 1977).
- BIANCHI BANDINELLI, R., Del Helenismo a la Edad Media (Madrid 1985).
- BRUNEAU, PH., La mosaïque antique (París 1987).
- DUMBABIN, K.M., Mosaics of the Greek and Roman World (Oxford 1999).
- GROS, P. - TORELLI, M., Storia dell'urbanistica. Il mondo romano (Roma - Bari 1988).
- GROS, P., L'architecture romaine. 1 Les monuments publics (Paris 1996).
- GROS, P., L'architecture romaine. 2 Maisons, palais, villas et tombeaux (Paris 2001).
- HENIG, M. (ed.), El arte romano (Barcelona 1985).
- KLEINER, D.E.E., Roman Sculpture (Nueva York 1993).
- MARTA, R., Architettura romana. Technique costruttive e forme architettoniche del mondo romano (Roma 1985).
- MIELSCH, H., La villa romana (Florença 1990).
- MILBURN, R., Early Christian art and architecture (Londres 1987).
- NASH, E., Pictorial dictionary of Ancient Rome I-II (Londres 1961 reimpressió Nueva York 1981).
- OLIVER-BONJOCH I OLIVER, J., Arquitectura i societat a la Roma imperial (Barcelona 2004).
- SICHTERMANN, H. - KOCH, G., Römische Sarkophage. Handbuch der Archäologie (Munich 1982).
- TURCAN, R., L'art romain dans l'histoire (Paris 1995).
- WHEELER, M., El arte y la arquitectura de Roma (Barcelona 1995).
- ZANKER, P., Augusto y el poder de las imágenes (Madrid 1992).

Segon Semestre - Professora Anabel Villalonga

CONTINGUT

Aquest segon bloc de l'assignatura es dedicarà a l'estudi de les principals manifestacions artístiques produïdes per dues civilitzacions i/o cultures: Egipte i Mesopotàmia. L'enfoc que situem com a punt de partida rau en l'apropament a les arrels protohistòriques d'ambdues cultures i el posterior desenvolupament històrico-artístic de la mateixa. S'incidirà al llarg del curs en l'anàlisi de les característiques generals que conflueixen en les obres segons el període on van ser engendrades i paral·lelament s'estudiaran aquelles obres d'art clau, tant a nivell arquitectònic, escultòric com pictòric. Aquesta assignatura junt amb la d'Iconografia hauria de complementar el coneixement i l'assimilació per part de l'alumne de les cultures del Pròxim Orient.

OBJECTIUS

L' objectiu del present curs és fer una aproximació a l'art del Pròxim Orient, en concret, Egipte i Mesopotàmia. Acabat el curs, l'estudiant haurà de ser capaç de reconèixer o identificar les obres claus de les dues cultures, així com situar-les correctament en un context històric-artístic.

Competències específiques:

- Ordenar i sintetitzar informació
- Conèixer, comprendre les diferents cultures que es van desenvolupar al Pròxim Orient
- Interrelacionar les característiques generals de l'art de cada període i disciplina a les imatges a tractar
- Reconèixer, identificar les obres claus de les cultures tractades i enmarcar-les en un context històrico-cultural
- Interpretar la iconografia de les obres
- Utilitzar informació adicional com a complement en el treball de les imatges
- Domini de conceptes bàsics per l'assignatura

Competències transversals:

- Raonament crític
- Capacitat d'anàlisi i síntesi
- Competència en la comunicació escrita
- Aprenentatge autònom
- Capacitat gestió informació
- Actitud sistemàtica de cura i precisió en el treball
- Capacitat aplicació coneixements
- Capacitat de treball en equip

TEMARI:

1. Introducció

Significat de l'art del Pròxim Orient i la seva metodologia. L'espai natural: relleu, clima i vegetació.

2. MESOPOTÀMIA

Introducció.

Geografia. Ètnia i història. Societat. Economia. Religió. Caràcters generals de l'art mesopotàmic.

Protohistòria

Primers jaciments al N: Jarmo i Muallafat. Cultures de Hassuna, Samarra i El-Obeid: arquitectura i ceràmica.

Sumer

Època d'Uruk i Djemdet Nasr. Arribada dels sumeris. L'escriptura. Importància de l'arquitectura i l'escultura basades en el culte i la religió. Estatuària de petit format: esteles i relleus. Pintura. Glíptica.

Primeres dinasties. Arquitectura religiosa i palatina. Arquitectura funerària: necròpolis reials (ex. Tombes reials d'Ur). Estatuària i relleus votius. Arts suntuàries.

Accad

Arquitectura: nous materials i tècniques per als palaus i temples. Gran escultura en pedra i bronze. Esteles.

Època neosumèria

Supremacia dels Gúteos. Escultura.

IIIa Dinastia d'Ur. Arquitectura religiosa i palatina: ziqurratu, temples i palaus. Estatuària. Glíptica.

Babilònia

Època paleobabilònica. Període d'Isin-Larsa. Hammurapi. Arquitectura religiosa i palatina. Pintures: Palau de Mari. Escultura: relleus i esteles.

Època mesobabilònica o kassita. Arquitectura: temples i palaus. Relleus, pintura i glíptica.

Època neobabilònica o Caldea. Nabucodonosor. Arquitectura civil, palatina i religiosa: la ciutat de Babilònia. La Porta d'Ishtar.

3. EGIPTE

Introducció. Geografia. Ètnia i història. Societat. Religió. Caràcters generals de l'art egipci.

El Neolític i l'Època predinàstica. Jaciment neolític de Merimde. Cultures predinàstiques: Badariense, Amratiense i Gerzeense: societat, economia, enterraments i aixovars. Dinastia 0 o Nagada III. Pintura: la tomba 100 de Hieracòpolis.

Època Tinita (D. I-II)

Arquitectura civil. Arquitectura funerària: el cementiri reial d'Abidos. Les mastabes de Sakkara. Estatuària i relleus.

Imperi Antic (D. III-VI)

Arquitectura funerària reial: Recinte de Djesert. Piràmides d'Esnofru. Conjunt de Guiza. Arquitectura funerària privada: Tombes privades. Arquitectura religiosa: Temples solars. Escultura: característiques, tipologia. Exempta i relleus. Pintura: temes i tècniques.

Primer període intermediari (D. VII-XI ini).

Decadència de l'art

Imperi Mig (D.XI-XIV)

Arquitectura funerària: nous elements (Deir-el-Bahari). Escultura exempta i relleus. Pintura.

Segon període intermediari (D.XV-XVII)

Els Hicses i les seves aportacions.

Imperi Nou (D. XVIII-XX)

3.8.1. Els Tutmòsides: hipogeus reials i privats. Temples funeraris (Medinet Habu) i temples a les divinitats: (Karnak i Luxor). Escultura exempta monumental. Decoració mural: relleus i pintures.

3.8.2. El període amarnià: Akhenaton. Arquitectura civil: Tell el Amarna. Estatuària i relleus.

3.8.3 Els Ramèssides: Temples rupestres. Tombes a Deir el-Medina. Escultura.

Tercer període intermediari (D. XXI-XXIV)

AVALUACIÓ:

L'avaluació de l'assignatura es divideix en tres parts:

➤ Examen parcial 1 (30% de la nota) i examen parcial 2 (30% de la nota) sobre el temari i les lectures obligatòries. Per poder comptabilitzar la resta d'apartats de l'avaluació cal treure una nota mínima de 4 a cadascun dels parcials. Qui no pugui seguir aquest sistema de dues proves parcials haurà de fer l'examen final (60%) el dia establert per secretaria com a data d'examen.

Per a la comprensió del curs, es recomana la lectura dels materials proposats a l'assignatura.

➤ Comentari analític (30% de la nota) en grup de màxim 5 integrants de 4 obres d'art que farem al llarg de les classes (2 de Mesopotàmia i 2 d'Egipte) i que s'hauran d'entregar en dates fixades segons un calendari previst. Lliurament d'un treball final amb els quatre comentaris ja corregits i revisats fent les modificacions pertinents o afegint allò que considereu necessari.

Atenció! Totes les imatges haurien de ser analitzades amb els següents paràmetres: **1.** Identificació o títol de l'obra. **Periodització** **2.** Context històric-

cultural on podem situar la obra **3**. Característiques generals de l'estil (escultura, arquitectura...) en funció de l'època (acàdia, sumèria...) que poden ser aplicables a la obra en concret. **4**. Anàlisi formal de l'obra (atenent a qüestions formals de la peça, aspectes compositius, volums...) **5**. Anàlisi iconogràfica o interpretativa. Aquí també es poden fer comparacions amb altres obres, ja sigui formalment, temàticament, o iconogràficament.

➤ Anàlisi crítica d'una lectura obligatòria del dossier de materials docents (10% de la nota) en grup de màxim 5 integrants. A començament de curs us entregarem el guió de treball per comentar un text.

TUTORIA INTEGRADA (TI)

Les tutories integrades (TI) consisteixen en reunir al despatx als grups de treball. Cada grup realitzarà dues TI en el despatx (segons un calendari previst) per al seguiment dels comentaris analítics i de la lectura. Una tutoria integrada esta prevista per fer a l'aula amb el debat en conjunt de la lectura obligatòria.

BIBLIOGRAFIA

Obres generals:

- AMIET, P. et alt.: *Art in the Ancient World*. Fribourg, 1981.
Cambridge Ancient History, 1970-1982, Cambridge (3 vols.)
- BIENKOWSKI, P.; MILLARD, A.: *Dictionary of the Ancient Near East*. Londres, 2000.
- CARANDINI, A.: *Arqueología y Cultura material*. Barcelona, 1984.
- PITARCH, J.A.: *Arte Antiguo: Próximo Oriente, Grecia y Roma*. Col. Fuentes y documentos para la Historia del Arte. Barcelona, 1982.

Asia anterior

- AMIET, P.: *Introduction a l'Histoire de l'Art de l'Antiquité Orientale*. París, 1979.
- AURENCHE, O: *Dictionnaire illustré multilingue de l'Architecture du Proche Orient*. Lyon, 1977.
- BLANCO FREIJEIRO, A.: *Arte Antiguo del Asia Anterior*. Sevilla, 1981.
- LEVY, E.: *Le système palatial en Orient, en Grèce et à Rome*. Estrasburg, 1987.
- LLOYD, S.- MULLERH, W.: *Architettura delle Origini*. Milà, 1980.
- PARROT, A.: *Antico Oriente*. Verona, 1979.
- SODEN, W. Von: *Introducción al orientalismo antiguo*. Sabadell, 1987.
- WOOLEY, L.: *Mesopotamia y Asia Anterior*. Barcelona, 1962.

II. Mesopotàmia

- DOWNEY, S.B.: *Mesopotamian Religious Architecture*. Princeton-Nova Jersey, 1988.
- **FRANKFORT, H: *Arte y arquitectura del Oriente Antiguo*. Madrid, 1996.
- *HROUDA, B: *El Antiguo Oriente*. Barcelona, 1991.
- KUBBA, S.A.: *Mesopotamian Architecture and Town planing*. Oxford, 1987.
- LLOYD, S.: *The Archaeology of Mesopotamia*. Londres, 1984 (reimp. 1985)
- MOORTGART, A.: *The Art of the Ancient Mesopotamia*. Londres-Nova York, 1969.

- OPPENHEIM, A.L.: *Ancient Mesopotamia*. Chicago-Londres, 1970.
- PARROT, A.: *Sumer*. Madrid, 1969.
- PARROT, A.: *Assur*. Madrid, 1970.
- PARROT, A.: *Gli Assiri*. Milà, 1981.
- READE, J.: *Assyrian Sculpture*. Londres, 1987.
- ROUX, G.: *Mesopotamia. Historia política, económica y cultural*. Madrid, 1987.
- SCHMUKEL, H.: *Ur, Assur y Babilonia*. Madrid, 1963.
- *STROMMENDER, E.- HIRMER, M.: *Cinq millénaires d'Art Mesopotamien*. París, 1964.
- WINTER, I.J.: <<Aesthetics in Ancient Mesopotamian Art>>, *Civilizations of the ancient Near East*, ed. J.M. Sasson. New York, 1995
- WOOLEY, L.: *The art of the Middle East Industries Persia, Mesopotamia and Palestine*. New York, 1961.

Egipte

- ADAMS, B.; CIALOWICZ, K.: *Protodynastic Egypt*. Princes Risborough, 1997.
- ALDRED, C.: *Los tiempos de las pirámides. De la prehistoria a los Hicsos (1560 a.C)*. Madrid, 1978.
- ALDRED, C.: *Los egipcios*. Barcelona, 1988.
- **ALDRED, C.: *Arte egipcio*. Barcelona, 1993.
- BOULANGER, R.-NESRIN, H., *Pintura egipcia y del Antiguo Oriente*. Historia General de la Pintura, Madrid, 1968.
- CLARKE, S.; ENGELBACH, R.: *Ancient Egyptian Construction and Architecture*. Londres, 1930.
- *DAVIS, W.V.: *The Canonical Tradition in Ancient Egyptian Art*. Cambridge, 1989.
- DAUMAS, F.: *La civilización del Egipto faraónico*. Barcelona, 1972.
- DESROCHES NOBLECOURT, Ch.: *Pinturas egipcias en tumbas y templos*. Barcelona, 1962.
- DESROCHES NOBLECOURT, Ch.: *La escultura del Antiguo Egipto. Nuevo Imperio y Período de El Amarna*. Barcelona, 1960.
- *DONADONI, S.: *El arte egipcio*. Madrid, 2002.
- DRIOTON, E.-VANDIER, J.: *Manuel d'archéologie égyptienne*. París, 1952-1978. (6 vols.)
- EDWARDS, I.E.S.: *The pyramids of Egypt*. Londres, 1985. (ed. revisada)
- EGGBRECHT, A.: *El antiguo Egipto. 3000 años de historia y cultura del Imperio Faraónico*. Munich, 1984.
- JAMES, T.G.H.: *Egyptian painting and drawing*. Londres, 1985.
- JAMES, T.G.H.-DAVIES, W.V.: *Egyptian Sculpture*. Londres, 1985.
- *KEMP, B.J.: *Antiguo Egipto. Anatomía de una civilización*. Barcelona, 1992.
- LECLANT, J.: *Los faraones, los tiempos de las pirámides*. Madrid, 1978.
- LECLANT, J.: *El Imperio de los conquistadores. Egipto en el Nuevo Imperio*. Madrid, 1979.
- LECLANT, J.: *El Egipto del crepúsculo*. Madrid, 1979.
- LLOYD, S.- MULLERH, W., *Architettura delle origini*. Milà, 1980.
- *MANNICHEL, L.: *El arte egipcio*. Alianza Forma, Madrid, 1997.
- MEKHITARIAN, A.: *La peinture égyptienne*. Gènova, 1954.
- *MICHALOWSKY, K.: *Egipto. Arte y civilización*. Barcelona, 1977.
- ORDEIG, L.- SANTACANA, J.: *Els pobles de les valls fluvials. Egipte i Mesopotàmia*. Barcelona, 1993.
- PAGE, A.: *Egyptian Sculpture. Archaic to Saite*. Warminster, 1976.
- PADRÓ PARCERISA, J.: *Bibliografia egiptològica*. Barcelona, 1984.

- PÉREZ LARGACHA, A: <<La paleta de Narmer>>, *Aegyptiaca Complutensia*. Revista de la Universidad de Alcalá, "De Narmer a Ciro (3150 a.C- 642 d.C)", nº 1/ 1992, Alcalá de Henares, 1991. [p.27-36].
- REYMOND, E.A.E.: *The Mythical Origin of the Egyptian Temple*. Manchester, 1969.
- ROBINS, G.: *Egyptian Painting and Relief*. Londres, 1986.
- *ROBINS, G.: *The Art of Ancient Egypt*. Londres, 1997.
- SACRISTÁN HERAS, F.J.: <<El cuchillo de Gebel-el-Arak. Un testimonio de los contactos entre Mesopotamia y Egipto a mediados del cuarto milenio a.J.C>>, *B.A.E.E*, nº 6, 1996. [p.9-32].
- ** STEVENSON SMITH, W.: *Arte y Arquitectura del Antiguo Egipto*. Madrid, 2000.
- STEAD, M.: *Egyptian life*. Londres, 1987.
- SPENCER, P.: *The Egyptian Temple: A Lexicographical Study*. Londres, 1984.
- TRIGGER, B.G.- KEMP, B.J. et alt.: *Historia del Egipto Antiguo*. Barcelona, 1985.
- VANDIER, J.: *La sculpture égyptienne*. Mullhouse-Dornach, 1951.
- WILKINSON, A.: *Ancient Egyptian Jewellery*. Londres, 1971.
- *WILKINSON, R.H.: *Los templos del Antiguo Egipto*. Londres, 2000.
- YOYOTTE, J.: *Los tesoros de los faraones*. Ginebra, 1968.
- VANDERSLEYEN, C.: *L'Egypte et la valle du Nil. De la fin de l'Ancien Empire à la fin du Nouvel Empire*. T. 1 París, 1995.
- VANOYEKE, V.: *Les Ptolomeés, derniers pharaons d'Egypte*. París, 1998.
- VERCOUTTER, J.: *l'Egypte et la vallé du Nil. Des origines à la fin de l'Ancien Empire*. París, 1992.

REVISTES

Aula Orientalis

BAEE → *Boletín de la Asociación Española de Egiptología*

BIFAO → *Bulletin de l'Institut Français d'archéologie orientale*

BSFE → *Bulletin de la Société Française d'Égyptologie*

JEA → *Journal of Egyptian Archaeology*

JNES → *Journal of Near Eastern Studies*